

О.А. Борділовська

ВІД ПЛЮРАЛІЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ (до 55-ї річниці Республіки Індія)

26 січня Республіка Індія святкує День Республіки, одне з двох основних державних свят. У 1950 році в цей день було прийнято Конституцію Індії, яка встановила основні принципи державності. “Вестмінстерська модель конституційної демократії”, як називають її фахівці, вже понад півсторіччя є діючою політичною системою в Індії. Саме основний закон країни визначає норми життя багатогранного індійського суспільства, що є дуже складним завданням, враховуючи строкатість мільярдного населення однієї з найбільших країн світу.

РЕСПУБЛІКА ІНДІЯ – сьома країна у світі за площею і друга – за кількістю населення (понад 1 млрд.), щорічний приріст якого на початку III тисячоліття становить 1,51%. Отже, приблизно кожна сьома людина на планеті – індієць. Індія – одна з найбільш багатонаціональних країн у світі: тут мешкають представники усіх рас людства, мови яких належать до різних сімей. “Океаном людських спільнот” називав свою країну відомий поет-гуманіст Рабіндранат Тагор, і, начебто, саме йому належить авторство найбільш популярної для Індії ідеї – “єдність у відмінностях”. Саме ця формула є найбільш чітким визначенням особливостей індійської цивілізації, як у минулому, так і тепер; вона засвідчує індійський “плюралізм усього” [Рашковський 2003, 67] і можливість поєднання різних його компонентів. Одним з найбільш вдалих порівнянь для індійського суспільства є порівняння з калейдоскопом: різноманітна яскрава мозаїка становить цілісну картину. Незважаючи на справді вражаючу строкатість – етнічну, культурну, релігійну, політичну, кожен мешканець субконтиненту передусім відчуває себе індієм, представником однієї з найдавніших цивілізацій світу, історія якої налічує 5 тисяч років. Поряд з тим, індійці пишаються як багатою культурною спадщиною, так

і прогресом у галузі економіки та науки і розвитком демократії в країні.

Сприйняття сучасних демократичних принципів більшістю індійського населення здебільшого зумовлене тим, що індійське суспільство завжди було плюралістичним. Індійськанація є продуктом довготривалого історичного процесу, протягом якого до неї вливалися різні компоненти. Отже, індійське суспільство, за визначенням одного з провідних соціологів країни С. Дюбе, “давнє та виключно комплексне” [Dube 2001, 1]. Комплексність формувалася протягом багатовікової історії: декілька великих емігрантських хвиль, з різним расовим та етнічним походженням, культурою та релігією, зробили величезний внесок до загальноіндійської скарбниці та визначили плюралістичний характер суспільства. Індійські дослідники досить часто називають “комплексне суспільство” також “амальгамою чотирьох вимірів – соціальної стратифікації, культурного розмаїття, кастової ієрархії та релігійного плюралізму” [Oommen 1998, 233]. До цього слід додати також традиційний для будь-якого суспільства розподіл на класи, вікові категорії, сільське та міське населення і т. і. Окрім того, географічна строкатість Індії вплинула на відмінність шляхів розвитку тих чи інших регіонів країни і “додала” особливостей цьому справді комплексному суспільству.

Отже, перший прояв індійського плюралізму – географічна різноманітність, яка, у свою чергу, вплинула на кількість господарських укладів. В Індії сьогодні співіснують представники різних рівнів соціально-економічної еволюції: від примітивних мисливських племен у джунглях до високорозвиненого класового суспільства у великих індустріальних містах.

Наступний показник плюралізму – поліетнічність суспільства. До відмінностей рас та етносів слід додати мовну строкатість: мільярд людей індійського населення розмовляє 18 мовами (визна-

ними Конституцією) та приблизно 5000 діалектами. Перепис населення 1961 р. визначив “96 живих індійських мов”, 51 з яких ведеться викладання у початкових школах [Клюев 2002, 84]. 67% індійців спілкуються, принаймні, двома мовами. Однією з величезних переваг Індії для обміну інформацією зі світом є те, що постійно зростає кількість індійців, які володіють англійською мовою.

Республіка Індія є федеративною державою: в її складі – 28 штатів та 6 союзних територій, а також 1 національна столична територія – Делі. Проте індійський федералізм має певні особливості, пов’язані зі специфікою суспільства та історичної традиції.

Індія – секулярна поліконфесійна країна, у якій представлені всі найпоширеніші релігії світу, більшість (майже 83%) – індуїсти, 12% – мусульмани, 2,4% – християни, 1,9% – сикхи, 0,7% – буддисти, 0,5% – джайни, 0,1% – іудеї, 0,1% – парси. Секуляризм є одним з основних державних принципів сучасної Індії, проте слід зазначити, що цивілізаційне ядро індійської культурної традиції формувалося навколо релігійно-філософської доктрини індуїзму, прихильники якого завжди становили переважну більшість населення країни. Саме тут слід шукати витоки багатьох суспільних орієнтирів – від традиції толерантності до доктрини ненасилля.

Багатогранність індійського суспільства має ще один профіль, пов’язаний саме з настановами індуїзму: йдеться про традиційний варново-кастовий устрій, який протягом сторіч був основою життєздатності соціуму [докладніше див. Борділовська 2004]. Сучасність багато в чому змінила, “пом’якшила” суворі правила цієї системи, проте не можна говорити про її зникнення. Тим більше, що саме з кастовим розподілом щільно пов’язані побут, звичаї та культура, які формувалися протягом сторіч і передавалися від покоління до покоління.

Отже, історичні умови та географічне розташування сприяли тому, що індійська цивілізація набула власної форми і має певні характерні риси, які відрізняють її від інших культур Сходу, не кажучи вже про Захід. До основних цивілізаційних ознак Індії належать: давність і самобутність; спадковість і безперервність культурної традиції;

гнучкість, толерантність і віротерпимість; чітка суспільна ієрархія та певна соціальна стабільність; глибоке філософське світосприйняття, гармонія з природою; гуманність, пріоритет мирних шляхів у розв’язанні проблем різного рівня.

Та основою основ індійської цивілізаційної специфіки, головним принципом, що об’єднує всі ці ознаки, згаданий принцип “єдності у відмінностях”. Відомий учений, дослідник індійської культури Х. Кабір писав так: “Географічна, етнічна та мовна строкатість, багатогранність звичаїв та вірувань, політичних інститутів та культурних рівнів підготували розум індійця до сприйняття розбіжностей і до пошуків єдності у розмаїтті” [Кабір 1963, 13].

Поліваріантність шляхів розвитку індійської культури, вміння вчити і вчитися, сприймати нове і цінувати старе надали їй тієї сили, якою вона жила протягом тисячоліть. Незважаючи на виключну традиційність і давність, індійська цивілізація має свою динаміку. Це живий, діючий організм, темпи розвитку якого останнім часом набули величезних обертів. Наразі Індія, справді, знов дивує світ: вона входить до першої десятки країн світу, що найбільш динамічно розвиваються, і посідає 4-е місце за деякими макроекономічними показниками. Завдяки вражаючим успіхам індійської науки та технології (у таких передових галузях, як дослідження космосу та ядерної енергії, інформаційна та біотехнологія), країна має гідну позицію у світовій спільноті націй.

Слід також зазначити, що Індія – дуже традиційна країна, проте у галузі політичних свобод вона значно випередила більшість своїх азійських сусідів. Індійці люблять називати свою країну “найбільшою у світі демократією” і справді пишаються тим, що багато принципів демократії за період незалежності “прижилися” і діють. Республіка Індія дійсно вигідно відрізняється від багатьох країн Сходу, що позбулися колоніальної залежності, – тим, що не лише проголосила демократичні засади, а й продовжує їх дотримуватися. Це:

- принципи державного устрою;
- незалежна судова система;
- багатопартійна система;
- секуляризм;
- свобода слова та віросповідання;

– регулярні вибори до представницьких органів влади.

Індійська демократія – діюча, вона має не лише формальні ознаки, але й забезпечує механізми прийняття політичних рішень та участь народу в основних процесах життя суспільства. У країні діють тисячі партій різного рівня, політичних організацій та суспільних об'єднань. Індія – найбільша у світі багатопартійна республіка, вища законодавча влада в країні належить дво-палатному парламенту, головою виконавчої влади є президент. Кількість виборців становить, за останнім переписом, понад 670 млн. (звідси й “найбільша демократія у світі”!) Також слід додати, що індійські виборці – досить активні, зазвичай від 50 до 60 % з них бере участь у виборах різного рівня (під час 14-х виборів до нижньої палати парламенту у квітні – травні 2004 р. 58% виборців брали участь у цих подіях) [Юрлов 2004, 22].

Головним питанням, що ним переймається більшість західних дослідників, є питання про те, яким чином в індійському суспільстві співіснують сучасні демократичні принципи та традиційні інститути, як взагалі існує демократія там, де, як здається, її ніколи не було і бути не може? Насправді, демократія в Індії має досить давнє та глибоке коріння. Людині, яка знається на історії та цивілізаційних особливостях Індії, набагато легше зрозуміти процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві. “Сучасні інститути, правовий та політично-культурний простір, на якому базується політичний режим Індії, сягає своїм корінням у далеке минуле”, – зазначав російський індолог С. Кашкін [Кашкін 1995, 122].

Що ж мається на увазі? Передусім, слід згадати, що головною цементуючою силою індійського суспільства завжди була общинно-кастова система, яка брала на себе вирішення всіх питань, пов'язаних з існуванням людини в суспільстві. Виключна роль такої системи сприяла слабкості державних інститутів у традиційному індійському суспільстві, оскільки фактично робила їх непотрібними. Дж. Неру характеризував її у такий спосіб: “Це була загальноохоплююча система без будь-якої спільної догми, яка надавала кожній групі повну свободу діяльності” [Неру 1989, 396]. Якщо базовою, елементарною

одиницею цієї системи була каста (джаті), то як структурну одиницю слід розглядати общину (як у сільській, так і в міській місцевості). Життя общини регулювалося звичаєвим правом, вона справді була незалежною від держави і мала власні органи управління та правосуддя. На чолі її стояв панчаят – рада старійшин, вибірний орган. Кожна община була цілісним самодостатнім організмом. Таким чином, індійське суспільство на найнижчому рівні володіло певними навичками демократії (самоврядуванням зокрема), ще задовго до прийняття законодавчих актів щодо управління країною. Колективізм завжди був характерною рисою східних суспільств. В індійському варіанті він знайшов досить конкретний прояв у такому надзвичайно життєздатному організмі, як община. Звичайними для індійців були й процедури, що супроводжують існування такого організму: вибори, обговорення та голосування, законотворчість щодо обраних представників влади. Все це робить зрозумілим “загальну готовність” суспільства до нових демократичних традицій.

Сприйняття сучасних демократичних принципів більшістю індійського населення зумовлене також тим, що індійське суспільство завжди було плюралістичним. “Плюралізм усього” сприяв певній гнучкості, толерантності в суспільній атмосфері. Протягом багатовікової історії індійці різних етносів, конфесій та культур навчилися жити разом. Отже, сучасна демократія, розвиток якої неможливий без плюралізму, закладалася на благодатній ниві. Згодом кращі національні ідеї і традиції були доповнені найпередовішими ліберальними ідеалами – західними та загальнолюдськими – і розвинені в новітніх концепціях індійських політичних діячів – М. Ганді, Дж. Неру, Б.Р. Амбедкара. Ганді-джі неодноразово підкреслював, що логіка демократії має бути надзвичайно простою: вільні у своєму виборі громадяни обирають спосіб, у який найкращим чином має здійснюватись управління. При цьому, видатні індійські діячі завжди підкреслювали, що в індійських умовах необхідним є вивчення і використання як світового досвіду демократії, так і специфічних індійських традицій суспільного устрою.

Справді, хоча багато демократичних норм дійсно легко сприймаються індійцями, слід зазначити, що традиційна та сучасна демократії, безперечно, багато в чому відрізняються, і тому індійському суспільству ще треба докласти багато зусиль, щоб повною мірою впровадити новітні принципи і позбутися споконвічних, застарілих засад. Тим паче, що тут до уваги слід брати таке явище, як регіоналізм, оскільки звичаєве право індусів має багато місцевих особливостей. Усі ці звичаї мусять бути повністю замінені єдиним громадянським законодавством, підпорядкованим центральній владі.

Отже, до основних особливостей “індійської демократії” належать:

- історична “звичка” до участі в суспільному житті;
- модернізація традицій;
- високий рівень активності у процесах, що визначають суспільний розвиток (наприклад, у виборах різного рівня);
- поступове формування середнього класу як опори демократії;
- превалювання вузьких інтересів та традиційних вимог до представників влади з боку народних мас;
- спекуляція еліти на традиційних орієнтирах мас.

Як зазначав відомий російський індолог А. Куценков, в Індії модернізація суспільства супроводжується не послабленням, а посиленням політичної ролі традиційних соціальних груп [Куценков 2001, 9–10]. Зокрема, досить часто йдеться про так звану “демократію каст”, прояви якої повсякчас можна бачити. Реалії переконливо свідчать про особливість індійського шляху розвитку, феноменальне поєднання новітніх принципів демократії з прадавніми цінностями та орієнтирами, які визначали соціальну стабільність протягом багатьох століть. З іншого боку, така прихильність до традицій стала певним гальмом на шляху подальшої демократизації суспільства, оскільки суспільна свідомість індійців “призвичаїлася” до ієрархії, чітко визначеного соціального статусу кожної людини. Тому найбільш складним завданням залишається впровадження ідеалів громадянської рівності серед широких верств суспільства.

Певною мірою, вирішення такого завдання взяла на себе конституція країни,

прийнята 55 років тому. Відомо, що Конституція Індії є найбільшою за обсягом та ступенем розробки конституційним документом у сучасному світі. У першому вигляді вона складалася з преамбули, 395 статей та 8 доповнень, які згодом збільшилися за рахунок конституційних поправок (близько 80), проте основні принципи лишилися незмінними. Великий обсяг документа пояснюється декількома основними чинниками. Серед них передусім слід назвати специфіку країни, а саме – велику територію та різноманітність індійського суспільства, етнічну, мовну та соціальну строкатість. Наприклад, частину XVI повністю присвячено питанням, пов’язаним із так званими зареєстрованими кастами та племенами; частина XVII розглядає проблему офіційних мов і т.і. По-друге, основний закон незалежної Індії віддзеркалює попередній досвід у створенні таких документів – як світовий, так і суто індійський. Так, частина про основні права громадян створювалася на прикладі Конституції США, парламентська форма правління була запозичена у Великобританії, інститут надзвичайного стану викладено за аналогією з Конституцією Веймарської Германії. Багато положень було перенесено до Конституції з Закону про управління Індією 1935 р. Як зазначає О.О. Чувпило, появі Конституції передувала активна законотворча діяльність видатних представників Індійського Національного Конгресу, котрі мали за ідеал “...створення в незалежній Індії демократичного суспільства, яке базувалося б на засадах права, рівності всіх громадян перед законом, наданні їм широких демократичних прав і свобод, соціальній справедливості та загальнолюдських цінностях” [Чувпило 2004, 94]. Зазвичай дослідники звертають увагу також на схожість у формуванні положень про захист прав людини з принципами Декларації прав людини, прийнятої ГА ООН 10 грудня 1948. Можливо, цей факт пояснюється тим, що обидва документи готувалися приблизно в один час.

Великий обсяг документа визначається також тим, що його становить не лише конституція Союзу, але й конституції штатів. Іншою визначною рисою основного закону Республіки Індія є його гнучкість, досить легка процедура прийняття поправок

(більшістю не менш, ніж 2/3 членів кожної палати парламенту, присутніх під час голосування). Крім того, парламент може вносити доповнення до конституційних положень згідно з поточним законодавством. Отже, конституція визначає основні принципи, які можуть уточнюватися згідно з тією чи іншою ситуацією. Цей факт є дуже важливим з огляду на те, що багато положень мали експериментальний характер і згодом корегувалися. Про гнучкість індійської Конституції свідчить той факт, що лише протягом перших 35 років до неї було внесено 52 поправки, і деякі з них мали досить принципове значення.

Враховуючи розмаїття індійського населення, Конституція має досить складну мету – гарантувати захист ідеалів толерантності і поваги почуттів усіх верств та груп населення країни. Вона визначає правові засади вирішення проблем і питань, що постають перед таким плюралістичним суспільством, тому до основного закону країни ми будемо звертатися постійно – під час висвітлення конкретної проблематики. Зараз ідеться лише про основні риси й особливості Конституції Індії, а також – про її “філософію”, як визначив систему побудови та ідеологічні засади Конституції один з провідних фахівців з конституційного права Індії професор Д.Д. Басу [Басу 1986].

Преамбула до Конституції (з урахуванням поправки 1976 р.) узагальнює завдання основного закону, зазначає зокрема, що Індія є суверенною, соціалістичною, світською, демократичною республікою, яка має забезпечити всім громадянам справедливість – соціальну, економічну та політичну, свободу поглядів, переконань, віросповідання, культів, рівність стану та можливостей, а також має сприяти поширенню братерства, єдності та цілісності нації. Таким чином, суверенна Індія проголосила про свої наміри дотримуватися ідеалів демократії – не лише у формі правління, але й у побудові демократичного суспільства, тобто йдеться не лише про політичну, але й про соціальну демократію, а в умовах Індії це питання постає особливо гостро.

“Політична тиранія – ніщо, порівняно з соціальною”, – стверджував один з основних творців індійської Конституції, послідний борець проти кастових засад організації суспільства доктор Бхімрао Рамджі

Амбедкар. Слід зазначити, що саме завдяки його титанічним зусиллям основний закон незалежної Індії містить багато принципових положень про забезпечення рівності і свободи всім верствам індійського населення. Б.Р. Амбедкар – за походженням з “низької” касты махарів – здобув чудову освіту, у тому числі – і за кордоном, але все своє життя відчував тягар власного походження. Практично вся його діяльність була спрямована на здобуття представниками низькокастових індусів рівних прав з іншими членами суспільства. Робота над проектом Конституції надала Амбедкару можливість закріпити в основному законі багато ідей, що були основними у його діяльності і знайшли відображення в його статтях та книгах [Юрлова 1989, 70]. Близькість поглядів Амбедкара та Неру щодо модернізації індійського суспільства, федеративних засад його устрою, індустріалізації країни, демократизації суспільно-політичного устрою зробили можливим призначення Амбедкара головою Конституційної комісії, робота якої тривала близько трьох років.

Індію було проголошено суверенною республікою на чолі з президентом, який обирається спеціальною колегією виборців. Президент країни виконує досить широке коло обов’язків та має важливі повноваження. Він призначає прем’єр-міністра, за його порадою призначаються міністри Центрального уряду та губернатори штатів, він також є головнокомандуючим країни і може призупиняти дію Конституції. Президент є гарантом Конституції і має забезпечувати національну єдність та повагу до почуттів усіх жителів країни, і його роль підвищується під час політичної нестабільності та кризових явищ. Конституція Індії декларує принцип чіткого розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Уряд країни та уряди штатів несуть відповідальність перед Центральним парламентом та законодавчими зборами штатів. Верховний Суд Індії та суди штатів наділені правом тлумачення законів та можуть призупиняти їхні дії у разі протиріччя Конституції. Юрисдикція та повноваження Верховного Суду Індії ширші, ніж у будь-якій країні світу – він є одночасно федеральним та апеляційним судом, а також – захисником конституції.

Особливість індійської Конституції полягає у тому, що вона зорієнтована на захист прав усіх громадян Індії, в тому числі – найбільш пригнічених, так званих “зареєстрованих” каст і племен. Держава не відмовляє жодному громадянину у рівності перед законом та заперечує дискримінацію на підставі расової, релігійної, кастової приналежності, а також – статі чи місця народження. Стаття 19 (1) визначає так звані “6 свобод”, основні права громадян:

а) свободу слова та висловлення поглядів;
б) право збиратися мирно та без зброї;
в) створювати об’єднання та союзи;
г) вільне пересування по території країни;
д) проживання у будь-якій частині Індії;
є) мати будь-яку професію чи рід діяльності, займатися торгівлею або підприємництвом.

Окремо не визначається свобода друку, але вона належить до більш широкого поняття – свободи слова та висловлення поглядів (а). Зазначимо, що індійська преса є досить незалежною, всі газети є приватними і тому досить вільно висвітлюють будь-які питання. Таким чином, у Конституції знайшло відображення прийняття Індією демократичної системи, а також зафіксовано правові засади розвитку національного капіталізму. Окрема стаття (31) засвідчує недоторканість права приватної власності. Особливу увагу Конституція приділяє питанням національної єдності та вихованню “духа братерства”, що є необхідною складовою на шляху подальшої інтеграції та збереження цілісності країни.

У Конституції Індії, ст.1, визначено, що “Індія, Бгарат є союзом штатів”. Федеративний устрій визначає подвійну систему управління: федеральний уряд та уряд кожної федеральної одиниці. При цьому всі виконавчі, законодавчі та судові повноваження (незалежно від того, належать вони федерації чи її членам) виходять з конституції і регулюються виключно нею. Основний закон визначає розподіл повноважень між центральним та регіональними урядами і чітко окреслює сфери їхньої діяльності, розглядає механізми реалізації цих повноважень.

Слід зазначити, що індійський федералізм має певні особливості та значно відрізняється від типових федерацій світу. Зокрема, досить феноменальним було створення

федеративної держави на базі унітарної (цей процес було започатковано ще під час британського управління), оскільки провінції Британської Індії не були автономними одиницями, а перебували під адміністративним та законодавчим контролем центрального уряду. Тому перед творцями нової держави постало завдання створити справді автономні одиниці та залучити їх до складу федерації. Іншим завданням було залучення до складу федерації князівств, – на добровільній основі, на відміну від провінцій. Ще однією характерною рисою індійської федеративної системи є досить високий рівень повноважень центру. Конституція визначає також устрій штатів (за винятком Джамму і Кашміру, який має автономію в деяких питаннях) та передбачає здійснення контролю з боку Союзу над управлінням і законодавчою діяльністю в штатах. Губернатор штату призначається президентом союзу. І, нарешті, досить значною рисою індійської державотворчої системи є той факт, що штати не мають права на відокремлення. Натомість, союзний парламент може провести реорганізацію штатів або навіть змінити їхні кордони (без отримання згоди від легіслатур штатів). [Басу 1986, 106–109].

Можна зауважити, що загалом, з моменту набуття конституцією чинності, більшість змін у федеративній сфері було здійснено задля зміцнення контролю центру над штатами. Ця тенденція виявляється, зокрема, у створенні неконституційних органів (Планова комісія, Рада національного розвитку та ін.) Зростає також залежність штатів від Союзу у фінансовій сфері. Проте існує думка, що тенденція до більшої єдності країни – показник успіху індійської федерації, а не навпаки. Свого часу творці Конституції країни заклали до основного закону розуміння того, що федерація є єдиною найбільш придатною системою для Індії з її плюралістичним суспільством. Проте, беручи до уваги загальнонаціональні інтереси, вони намагались надати федерації деяких унітарних рис, необхідних у разі зовнішньої чи внутрішньої (сепаратизм) загрози.

Про дієздатність індійської федеративної системи може свідчити той факт, що за 50 років Індія не втратила своїх територій, а тільки приєднавала нові. Дуже важливим

моментом є положення Конституції щодо можливості зміни кордонів штатів та їхню реорганізації та створення нових, при тому, що жоден штат і жодна територія не мають права на вихід з Союзу. Таку саму мету має інститут президентського правління (ст. 356 Конституції), яке може бути введеним по всій території штату або на її частині і передає владу центру. Протягом усього періоду існування індійської держави президентське правління вводилося 116 разів (найчастіше – в 70–80-х рр.) і виявилось доволі діючим інструментом у кризові моменти. Тим самим конституція протидіє будь-яким сепаратистським настроям, а їх протягом 55 років було немало. Яскравим прикладом стала так звана Панджабська криза – намагання сикхських сепаратистів створити незалежну державу Халістан. Вона тривала близько 10 років, мала величезний вплив на політичне життя країни, але не спричинила змін в її устрої, оскільки поступки сепаратистам означали б, за словами Басу, “кінець індійської федерації”.

Отже, як зазначала російський індолог М.А. Плешова, “...індійський федералізм пройшов випробування часом. Індії вдалося збудувати такі федеративні відносини, які допомогли зберегти не лише цілісність Союзу, але й культурну, етнічну та іншу самобутність численних великих та малих народів ... і не призвели до асиміляції” [Плешова 2002, 189]. Ідея “єдності у розмаїтті”, центральна для індійського суспільства протягом тисячоліть, віднайшла нове втілення в організації федеративної держави.

Після здобуття незалежності процес національної консолідації відбувався паралельно зі зберіганням індійського

розмаїття. Розбудова демократичного суспільства відбувалась і відбувається в умовах, по-перше, надзвичайної строкатості, по-друге – впливу на соціальний прогрес багатьма традиційними інститутами. Сьогодні суспільство, яке зберігає багато давніх норм, має відповідати на виклики сучасності, враховувати нові обставини та пристосовуватися до них. За словами С. Дюбе, “... сучасне індійське суспільство намагається пересилити травму від змін, які викликали серію дилем та парадоксів. Вони є болючими, проте неминучими” [Dube 2001, 138]. Усвідомлення таких процесів кожним громадянином країни, залучення усіх верств індійського населення до розбудови суспільства, розуміння індійської специфіки є запорукою соціального прогресу.

Свого часу Дж.Неру зазначав, з приводу специфічних індійських умов: “Ми маємо завжди пам’ятати, що Індія є країною багатьох культур, звичаїв, традицій та стилів життя..., і що таке нескінченне розмаїття неможливо підігнати під один – єдиний взірєць... Індія має значно більшу велич, ніж кожна окрема її частина. Тож ми маємо й надалі поширювати такий підхід, який враховує це розмаїття і розглядає його як нашу сутність” [Chandra 1999, 84]. І сьогодні вздовж індійських доріг можна прочитати написане різними мовами найбільш популярне національне гасло: “Єдність – наша сила”. Слід додати, що в індійських умовах єдиним сутнісним принципом, що об’єднує різні верстви мільярдного населення, був і залишається принцип “єдності у розмаїтті”, який “спрацьовує” й під час розбудови сучасного демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Басу Д.Д. **Основы конституционного права Индии**. Пер. с англ. Москва, 1986.
Борділовська О. Кастовий фактор у житті сучасного індійського суспільства // *Східний світ*, 2004, №3.
Неру Дж. **Открытие Индии**. Т. 1. Пер. с англ. Москва, 1989.
Кабир Х. **Индийская культура**. Пер. с англ. Москва, 1963.
Кашкин С.Ю. Политический режим в современной Индии // *Государство и право*, 1995, № 4.

- Клюев Б.И. Религия и конфликт в Индии.* Москва, 2002.
- Куценков А.А.* Индия: традиционный социально-культурный комплекс и политика // **Восток**, 2001, № 4.
- Плешова М.А.* Концепция индийского федерализма // **Индия: достижения и проблемы.** Материалы научной конференции. Москва, 2002.
- Рашковский Е.* Индия: лик цивилизации // **МЭ и МО**, 2003, № 3.
- Чувтило О.О.* Індійський Національний Конгрес і конституційні питання (1885–1947 рр.) // **Східний світ**, 2004, № 3.
- Юрлов Ф.* Индийская демократия в действии // **Азия и Африка сегодня**, 2004, № 10.
- Юрлова Е.С.* Взгляды Б.Р. Амбедкара на проблемы неприкасаемых // **Общественная мысль Индии: прошлое и настоящее.** Москва, 1989.
- Dube S.C. Indian society.* New-Delhi, 2001.
- Chandra B., Mukherjee M., Mukherjee A. India after independence.* New Delhi, 1999.
- Oommen T.K. Society: Tradition and Autonomy* // Independent India. The first 50 years. 1998.